

УДК 342(477)(043)

Барегамян Сюзанна Хоренівна –

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права та публічного адміністрування
Маріупольського державного університету

Siuzanna Kh. Barethamian –

Ph.D. (Law), associate professor of the law and public
administration department of Mariupol State University
(129a Budivelnkyiv Ave., Mariupol, 87500, Ukraine)

Михайленко Інна Юріївна –

студентка 3 курсу спеціальності «Право»
Маріупольського державного університету

Inna Yu. Mykhailenko –

3rd year student, Specialty “Law”
Mariupol State University
(129a Budivelnkyiv Ave., Mariupol, 87500, Ukraine)

Особливості правової природи актів Конституційного Суду України

Стаття присвячена проблемі визначення правової природи актів Конституційного Суду України та можливості їх віднесення до джерел національного права зважаючи на їх значущість та роль в регулюванні відносин в державі. Проаналізовано позиції порівняння актів Конституційного Суду України з нормативно-правовими актами, конституційними судовими прецедентами. Зазначається, що є підстави говорити про наявність нормативно-правового характеру актів Конституційного Суду України, які стосуються офіційного тлумачення Конституції та законів України, вони суттєво впливають на регулювання суспільних відносин, але не здатні здійснювати його самостійно як нормативно-правові акти, а отже їх не можна відносити до нормативно-правових актів в повному розумінні визначення цього поняття.

Ключові слова: акти Конституційного Суду України, джерела національного права, орган конституційної юрисдикції, правотлумачна діяльність, інтерпретаційні акти, конституційна законність.

Статья посвящена проблеме определения правовой природы актов Конституционного Суда Украины и возможности их отнесения к источникам национального права, учитывая их значимость и роль в регулировании отношений в государстве. Проанализированы позиции сравнения актов Конституционного Суда Украины с нормативно-правовыми актами, конституционными судебными прецедентами. Отмечается, что есть основания говорить о наличии нормативно-правового характера актов Конституционного Суда Украины, касающиеся официального толкования Конституции и законов Украины, они существенно влияют на регулирование общественных отношений, но не способны осуществлять их самостоятельно как нормативно-правовые акты, а значит их нельзя относить к нормативно-правовым актам в полном смысле определения этого понятия.

Ключевые слова: акты Конституционного Суда Украины, источники национального права, орган конституционной юрисдикции, правотолковательная деятельность, интерпретационные акты, конституционная законность.

S.Kh. Barethamian, I.Yu. Mykhailenko Features of Legal Nature of Acts of the Constitutional Court of Ukraine an National Law Sources

The article is devoted to the problem of determining the legal nature of the acts of the Constitutional

Court of Ukraine and the possibility of their attribution to the sources of national law, given their significance and role in regulating relations in the state.

The positions of comparison of acts of the Constitutional Court of Ukraine with normative-legal acts, constitutional court cases have been analyzed. It is noted that there are grounds to say that the legal acts of the Constitutional Court of Ukraine concerning the official interpretation of the Constitution and the laws of Ukraine are significant, they have a significant influence on the regulation of social relations, but they are not able to implement it on their own as normative legal acts, and therefore they are not can be attributed to normative legal acts in the full sense of the definition of this concept.

Considering the position of comparing the acts of the Constitutional Court of Ukraine with a legal precedent, it should be noted that despite the fact that in the legal system of Ukraine, a judicial precedent is not a source of law, but judicial litigation is prohibited, in the current conditions of integration processes, features of the national legal system of a mixed type are manifested, since in fact the courts, when considering cases, take into account the decisions of the European Court of Human Rights and national judicial practice. In relation to the case law, the laws of the Constitutional Court of Ukraine are difficult to argue, since it is not enshrined in the current national legislation, but its decisions are final and binding for execution throughout the territory of Ukraine.

Keywords: *acts of the Constitutional Court of Ukraine, sources of national law, body of constitutional jurisdiction, legal interpretation activities, interpretative acts, constitutional legality.*

Постановка проблеми. В Україні за європейською моделлю інституту конституційного контролю створено єдиний орган конституційної юрисдикції, який виконує закріплені в Конституції України притаманні лише йому повноваження та посідає особливе місце в системі та механізмі державної влади. На сучасному етапі державотворення та правотворення, демократизації суспільних відносин, формування громадянського суспільства в умовах європейської міждержавної інтеграції важко переоцінити значення Конституційного Суду України.

Для становлення України як правової держави має бути практично забезпечено верховенство Конституції та принцип верховенства права. Конституційний Суд України наділений компетенцією вирішувати шляхом винесення правових актів питання відповідності Конституції України законів України та у передбачених Конституцією випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України. Діяльність Конституційного Суду України спрямована на захист конституційного ладу, прав і свобод людини та громадянина, є гарантією забезпечення принципу конституційності законів, чіткої формалізації встановлених Конституцією норм та принципів, їх безумовної реалізації у чинному законодавстві України, вирішення конституційно-правових конфліктів та спорів. Виключна роль Конституційного Суду

як демократичного інституту полягає у винесенні актів, які забезпечують конституційну законність в державі, здійснюють регулюючий вплив на суспільні відносини, спонукаючи членів суспільства, органи публічної влади до правового способу дій.

Особливе значення в сучасному конституційному праві набуває проблема визначення правової природи актів Конституційного Суду України. У державах світу підходи до характеристики особливостей правової природи актів органу конституційної юстиції відрізняються, що пов'язано з державно-правовими традиціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню правової природи актів Конституційного Суду України приділено увагу в працях таких вчених-правників як: Ю. Г. Барабаш, І. І. Бодрова, В. М. Кампо, М. С. Кельман, А. Р. Крусян, Я. В. Лазур, Р. С. Мартинюк, О. В. Марцеляк, Ю. Р. Мірошніченко, О. В. Нікольська, В. А. Пахомова, В. Ф. Погорілко, І. К. Полховська, М. В. Савчин, А. О. Селіванов, С. Г. Серьогіна, І. Д. Сліденко, П. Б. Стецюк, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, В. П. Тихий, Т. О. Цимбалістий, Л. П. Чубар, С. В. Шевчук, О. М. Ярошенко та ін. Однак серед останніх досліджень недостатньо розкрито питання щодо можливості вважати акти Конституційного Суду України такими, що відносяться до джерел національного права.

Невирішені раніше проблеми.

Актуальність обраної теми дослідження зумовлена відсутністю чіткої регламентації в законодавстві розуміння особливостей правової природи актів Конституційного Суду України, що викликає різні підходи з боку науковців на предмет їх віднесення та розгляду як джерела національного права.

Метою статті є надати характеристику юридичній природі актів Конституційного Суду України та проаналізувати можливість їх віднесення до джерел права України в сучасних умовах конституційних змін під впливом інтеграційних процесів.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про Конституційний Суд України», Конституційний Суд України (далі – КСУ) є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України [1]. Як зазначає А. А. Єзеров, КСУ виступає в ролі «перетворювача» правової системи, будівельника національної моделі конституціоналізму, забезпечує єдність конституційного простору, що гарантує стабільність і захищеність конституційного ладу України [2, с. 77].

Діяльність КСУ пов'язана з прийняттям актів, які виступають в якості засобу юридичного оформлення результатів його діяльності. У ст. 83 Закону України «Про Конституційний Суд України» визначено, що суд ухвалює рішення, надає висновки, постановляє ухвали, видає забезпечувальні накази. Акти з питань, не пов'язаних із конституційним провадженням, КСУ ухвалює у формі постанови [1]. Законодавством встановлено вимоги до кожного з актів.

Відповідно до ст. 150 Конституції України, рішення, які ухвалює КСУ, є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені [3]. Виконанню рішень та висновків КСУ присвячена стаття 97 Закону України «Про Конституційний Суд України», згідно з якою суд може вимагати від відповідних органів письмове

підтвердження виконання рішення, додержання висновку [1].

Згідно з Рішенням КСУ від 14.12.2000 р. [4], рішення Суду мають пряму дію і для набрання чинності не потребують підтверджень з боку будь-яких органів державної влади. Обов'язок виконання рішення КСУ є вимогою Конституції України, яка має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів. І тут варто зазначити позицію Л. П. Чубар, яка вказує що питання виконання рішень і висновків належить не до компетенції конституційного судочинства, а безпосередньо до тих державних органів, органів місцевого самоврядування та посадових осіб, яким адресоване відповідне рішення чи висновок [5, с. 55].

Можна визначити певні особливості притаманні актам КСУ, тобто ознаки, що зумовлені природою актів органу конституційної юрисдикції. Такі акти, по-перше, мають спеціальний предмет. Жоден інший орган державної влади не має повноважень, які є предметом діяльності КСУ – питання виключної компетенції. По-друге, особливий процесуальний порядок утворення таких актів. По-третє, акти є загальнообов'язковими на території України, згідно ст. 98 Закону України «Про Конституційний Суд України» за невиконання рішень та недодержання висновків Суду настає відповідальність згідно із законом. По-четверте, акти КСУ є остаточними і оскарженню не підлягають та, по-п'яте, вони є засобом гарантування верховенства Конституції України на всій території держави, забезпеченням прямої дії її норм і формуванням єдиного конституційного праворозуміння [6].

У науці конституційного права на сьогодні ще не склалось однозначної та остаточної позиції щодо можливості віднесення актів КСУ до джерела права України. Деякі науковці їх відносять до нормативно-правових актів, конституційних судових прецедентів, розглядають як преюдиціальні рішення.

Без сумніву, акти КСУ відповідають встановленим вимогам до форми й порядку прийняття правових актів. Що ж до можливості розуміння актів КСУ як нормативно-правових актів, то слід мати на увазі, що в теорії права під останніми розуміють письмові документи, що встановлюють, змінюють, припиняють чи

конкретизують норми права [7, с. 342].

Правовий аналіз норм чинного законодавства України не дає підстав вважати КСУ нормотворчим органом, можливість створення норм права не передбачена у процесі конституційного контролю, так і в ході правотлумачної діяльності. Проте з іншого боку, за роки своєї діяльності КСУ прийняв багато актів, які закріплювали правові позиції, що стосуються багатьох галузей права – цивільного, кримінального, адміністративного, господарського, фінансового, трудового та інших галузей права.

О. В. Марцеляк зазначає, що правова природа актів КСУ свідчить, що вітчизняний орган конституційної юрисдикції, по-перше, має виступати важливою інституцією у сфері державотворчих процесів в Україні, по-друге, зобов'язує його бути певним «мозковим центром», який, здійснюючи тлумачення відповідних положень Конституції України та законів України або ж вирішуючи питання про відповідність Конституції України (конституційність) окремих положень чинного законодавства України, повинен керуватися не тільки позитивістським підходом, а й природно-правовою концепцією права і виробляти при цьому нові доктрини у галузі права взагалі та конституційного права зокрема. У таких випадках представники органів державної влади, наукова громадськість будуть уважно ставитися до правових позицій КСУ та враховувати згадані позиції в аналізі відповідних законодавчих норм та їх правозастосуванні на практиці [8]. М. С. Кельман, зазначив, що «акти Конституційного Суду за своєю політико-правовою спрямованістю поступово набувають значення правового феномена...», при цьому він визнає, що вони є джерелом права [9].

Зважаючи на те, що акти КСУ щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України є способом конкретизації норм, є підстави говорити про наявність нормативно-правового характеру актів КСУ. Відомий вчений-правознавець П. О. Недбайло, розглядаючи юридичну природу актів офіційного тлумачення КСУ, називав їх інтерпретаційними, окремим різновидом правових актів – поряд з нормативними та індивідуальними актами [10, с. 60]. Серед останніх досліджень заслуговують на увагу праці Т. О. Цимбалістого, де він,

зокрема, зазначає, що акти КСУ є правовими актами, у випадках, передбачених законодавством, мають нормативний зміст, проте не є нормативно-правовими актами в повному розумінні цього поняття [11, с. 60]. Звісно, на нашу думку, рішення та висновки КСУ не здатні здійснювати самостійне активне регулювання суспільних відносин як нормативно-правові акти, проте вони відіграють впливове значення в цьому процесі.

Щодо можливості розгляду актів КСУ як прецеденту національного права висловив позицію М. В. Савчин, вказуючи, що «сукупність рішень Конституційного Суду становить його прецедентне право», він визначає акти Конституційного Суду як джерела права, що мають вторинний характер по відношенню до норм і принципів Конституції України, тому пов'язує акти безпосередньо з ними [12, с. 8]. На думку Т. О. Цимбалістого, акти КСУ «можуть набувати характеру юридичного прецеденту і характеризуватися преюдиційністю. Саме тому вони є окремим, спеціальним різновидом правових актів, а також допоміжним джерелом (формою) права» [11, с. 60].

Іншу позицію висловлює Р. С. Мартинюк, який зазначає, що створення КСУ прецеденту неможливе з огляду на поняття прецеденту як рішення суду в конкретній справі, що визначається обов'язковим під час розгляду судами в майбутньому аналогічних справ. Рішення Конституційного Суду, якими він дає офіційне тлумачення Конституції і Законів України, є обов'язковим для всіх. Мова йде не про аналогічну ситуацію чи про фактичний бік справи, а про правовий зміст закону, що підлягає застосуванню [13].

Розглядаючи позицію порівняння актів КСУ з правовим прецедентом, слід нагадати, що у країнах романо-германської правової сім'ї, до якої належить і українська правова система, судовий прецедент не є джерелом права, а судова правотворчість заборонена [14, с. 146]. Насправді, заслуговує на увагу позиція науковців, які вважають, що на сьогодні наявною є тенденція до поступового стирання меж між правовими системами, відбувається їх взаємопроникнення [15, с. 17]. Аналіз національних правових систем зарубіжних держав свідчить, що у світі посилюються процеси конвергенції. О. В. Волошенко

визначає, що «правова конвергенція є складним соціальним явищем, яке відображає загальні закономірності розвитку права в умовах глобалізації та передбачає підвищення ступеня узгодженості правового регулювання суспільних відносин, зближення правових систем світу, взаємне проникнення їх окремих регулятивних механізмів та інститутів». У своїй праці він виділяє чотири основні напрямки конвергенції [16, с. 126]:

- виникнення правових систем змішаного типу;
- розвиток регіональних правових систем;
- уніфікація міжнародного права;
- трансформація права в країнах, які традиційно пов'язуються з певним типом правової системи.

Не зважаючи на те, що Україна належить до правової сім'ї, у якій судовий прецедент не є джерелом права, а судова правотворчість заборонена, в сучасних умовах глобалізації проявляються риси правової системи змішаного типу. Про це, свідчить Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», відповідно до ст. 17 якого, суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини як джерело права [17]. Проте юридичну природу актів КСУ складно розглядати як прецедентну.

Висновки. Таким чином, виключна роль Конституційного Суду як демократичного інституту полягає у винесенні актів, які забезпечують конституційну законність в державі, здійснюють регулюючий вплив на суспільні відносини, спонукаючи членів суспільства, органи публічної влади до правового способу дій. У науці конституційного права акти КСУ відносять до нормативно-правових актів, конституційних судових прецедентів, розглядають як преюдиціальні рішення.

Правовий аналіз норм чинного законодавства України, не дає підстав вважати КСУ нормотворчим органом, можливість створення норм права не передбачена як у процесі конституційного контролю, так і в ході правотлумачної діяльності. Проте з іншого боку, за роки своєї діяльності КСУ прийняв багато актів, які закріплювали правові позиції, що стосуються багатьох галузей права – цивільного, кримінального, адміністративного, господарського, фінансового, трудового та інших галузей права. Зважаючи на те, що акти КСУ щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України є способом конкретизації норм, є підстави говорити про наявність нормативно-правового характеру актів КСУ. Звісно, на нашу думку, рішення та висновки КСУ не здатні здійснювати самостійне активне регулювання суспільних відносин як нормативно-правові акти, а отже їх не можна відносити до нормативно-правових актів в повному розумінні визначення цього поняття, проте вони суттєво впливають на цей процес.

Розглядаючи позицію порівняння актів КСУ з правовим прецедентом, слід зазначити, що не зважаючи на те, що у правовій системі України судовий прецедент не є джерелом права, а судова правотворчість заборонена, в сучасних умовах інтеграційних процесів проявляються риси національної правової системи змішаного типу, адже фактично суди при розгляді справ враховують рішення Європейського суду з прав людини та національну судову практику. Відносно прецедентної правової природи актів КСУ важко стверджувати, адже його рішення не застосовуються при вирішенні справ, а є остаточними та обов'язковими до виконання на всій території України.

Список використаних джерел:

1. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. *Голос України*. 2017. № 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення: 15.08.2019).
2. Єзеров А. А. Роль Конституційного Суду України у розвитку сучасного конституціоналізму. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 6. С. 68–77.

3. Конституція України: Закон України від 23.07.1996. Відомості Верховної Ради України. 1996. Ст. 48. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 15.08.2019).
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України «Про чинність Закону України «Про Рахункову палату», офіційного тлумачення положень частини другої статті 150 Конституції України, а також частини другої статті 70 Закону України «Про Конституційний Суд України» стосовно порядку виконання рішень Конституційного Суду України (справа про порядок виконання рішень Конституційного Суду України): Рішення Конституційного Суду України від 14.12.2000 р. № 15-рп/2000. *Офіційний вісник України*. 2001. № 51. С. 80.
5. Чубар Л. П. Обов'язок державних органів виконувати рішення конституційних судів. *Вісник Конституційного Суду України*. 2001. № 5. С. 55–59.
6. Цимбалістий Т. О. Правова природа актів Конституційного Суду України. *Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2007. № 1 (21). С. 47–55.
7. Теорія держави і права. Академічний курс: підручн. / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
8. Марцеляк О. В. Правова природа актів Конституційного Суду України та їх роль у розвитку науки конституційного права. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 4. С. 118–121.
9. Кельман М. С. Конституційний контроль як засіб захисту конституцій у національних правових системах континентального права: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2001. 15 с.
10. Недбайло П. Е. Применение советских норм права. Москва: Госюриздат, 1960. 511 с.
11. Цимбалістий Т. О. Правова природа актів органу конституційної юстиції. Порівняльно-аналітичне право. 2016. № 4. С. 59-61.
12. Савчин М. В. Конституційний Суд України як гарант конституційного ладу: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2003. 18 с.
13. Мартинюк Р. С. Правова природа й юридичні характеристики актів Конституційного Суду України. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 1. С. 3–6.
14. Ярошенко О. М. Джерела трудового права України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2007. 476 с.
15. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности: пер. с фр. В. А. Туманова. Москва: Международ. отношения. 1999. 400 с.
16. Волошенко О. В. Процеси конвергенції в сучасних правових системах. *Форум права*. 2009. № 3. С. 123–128.
17. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 15.08.2019).

References:

1. Pro Konstytutsiinyi Sud Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.07.2017 № 2136-VIII. *Holos Ukrainy*. 2017. № 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (data zvernennia: 15.08.2019).
2. Yezerov A. A. Rol Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u rozvytku suchasnoho konstytutsionalizmu. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy*. 2012. № 6. S. 68–77.
3. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 23.07.1996. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. Ст. 48. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (data zvernennia: 15.08.2019).
4. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Prezydenta Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konsytutsiinosti) Postanovy Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro chynnist Zakonu Ukrainy «Pro Rakhunkovu Palatu», ofitsiinoho tлумачення положень частини другої статті 150 Konstytutsii Ukrainy, a takozh chastyny druhoi statti 70 Zakonu Ukrainy «Pro Konstytutsiinyi sud Ukrainy» stosovno poriadku vykonannia rishen Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (sprava pro poriadok vykonannia

rishen Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy): Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 14.12.2000 p. № 15-pp/2000. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. 2001. № 51. С. 80.

5. Chubar L. P. Oboviazok derzhavnykh orhaniv vykonuvaty rishennia konstytutsiinykh sudiv. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy*. 2001. № 5. S. 55–59.

6. Tsymbalistyi T. O. Pravova pryroda aktiv Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. *Universytetski naukovyi zapysky. Chasopys Khmelnytskoho universytetu upravlinnia ta prava*. 2007. № 1 (21). S. 47–55.

7. Teoriia derzhavy i prava. Akademichnyi kurs: pidruchn. / Za red. O. V. Zaichuka, N. M. Onishchenko. Kyiv: Yurinkom Inter, 2006. 688 s.

8. Martseliak O. V. Pravova pryroda aktiv Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy ta yikh rol u rozvytku nauky konstytutsiinoho prava. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy*. 2015. № 4. S. 118–121.

9. Kelman M. S. Konstytutsiinyi control yak zasib zakhystu Konstytutsii u natsionalnykh pravovykh systemakh prava: avtoref. dys.... kand. yurid. nauk: 12.00.02. Kyiv, 2001. 15 s.

10. Nedbailo P. E. Prymenenye sovetskykh norm prava. Moskva: Hosiuryzdat, 1960. 511 s.

11. Tsymbalistyi T. O. Pravova pryroda aktiv orhanu konstytutsiinoi yustytzii. Porivnialno-analitychne pravo. 2016. № 4. S. 59-61.

12. Savchyn M. V. Konstytutsiinyi Sud Ukrainy yak harant konstytutsiinoho ladu: avtoref. dys.... kand. yurid. nauk: 12.00.02. Kyiv, 2003. 18 s.

13. Martyniuk R. S. Pravova pryroda y yuridichni kharakterystyky aktiv Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2008. № 1. S. 3–6.

14. Yaroshenko O. M. Dzherela trudovoho prava Ukrainy: dys.... d-ra yurid. nauk: 12.00.05. Kharkiv, 2007. 476 s.

15. David R., Zhoffre-Spynozy K. Osnovnie pravovie systemy sovremennostry: per. s fr. V. A. Tumanova. Moskva: Mezhdunar. otnosheniya. 1999. 400 s.

16. Volosheniuk O. V. Protsesy konverhentsii v suchasnykh pravovykh systemakh. *Forum prava*. 2009. № 3. S. 123–128.

17. Pro vykonannia rishen ta zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny: Zakon Ukrainy vid 23.02.2006 № 3477-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2006. № 30. St. 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (data zvernennia: 15.08.2019).